पाठ्यसामग्री-१ , शास्त्रितृतीयवर्षम्, षष्ठसत्रार्धम्,प्रथमपत्रम्

श्रीसदानन्दप्रणीत:

वेदान्तसार:

विशेषद्रष्टव्यम् : बृहद्-अक्षरै: सङ्केतिता: शब्दा: प्रश्नरूपेण ग्राह्या: , तदुत्तराणि तस्याध: निर्दिष्टानि सन्ति।

वेदान्त:

वेदान्तो नामोपनिषत्प्रमाणं तदुपकारीणि शारीरकसूत्रादीनि च ।

अनुबन्धा:

अनुबन्धा: चत्वारो भवन्ति। यथा - अधिकारि-विषय-सम्बन्ध-प्रयोजनानि ।

अधिकारी

अधिकारी तु विधिवदधीतवेदवेदाङ्गत्वेनापाततोऽधिगताखिलवेदार्थो-ऽस्मिन् जन्मनिजन्मान्तरे वा काम्यनिषिद्धवर्जनपुर:सरं नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनानुष्ठानेन निर्गतनिखिलकल्मषतया नितान्तनिर्मलस्वान्त: साधनचतुष्टयसम्पन्न: प्रमाता । एवं भूत: प्रमाताधिकारी 'शान्तोदान्त' इत्यादिश्रुते: । उक्तं च –

'प्रशान्तचित्ताय जितेन्द्रियाय प्रहीणदोषाय यथोक्तकारिणे ।

गुणान्वितायानुगताय सर्वदा प्रदेयमेतत्सततं मुमुक्षवे' ।। इति ।(उपदेशसाहस्री - १६/७२)

काम्यकर्म

काम्यानि स्वर्गादीष्टसाधनानि ज्योतिष्टोमादीनि ।

निषिद्धकर्म

निषिद्धानि नरकाद्यनिष्टसाधनानि ब्राह्मणहननादीनि ।

नित्यकर्म

नित्यान्यकरणे प्रत्यवायसाधनानि सन्ध्यावन्दनादीनि ।

नैमित्तिककर्म

नैमित्तिकानि पुत्रजन्माद्यनुबन्धीनि जातेष्ट्यादीनि ।

प्रायश्चितकर्म

प्रायश्चित्तानि पापक्षयसाधनानि चान्द्रायणादीनि ।

उपासनाकर्म

उपासनानि सगुणब्रह्मविषयमानसव्यापाररूपाणि शाण्डिल्यविद्यादीनि ।।५।।

E-CONTENT DEVELOPED BY DR. DAYANANDA PANIGRAHI

कर्मफलानाम् आवश्यकता

नित्यादीनां बुद्धिशुद्धिः परं प्रयोजनम्। **उपासनानां** तु चित्तैकाग्र्यं 'तमेतमात्मानं वेदानुवचनेन ब्रह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन' इत्यादिश्रुतेः 'तपसा कल्मषं हन्ति' इत्यादिस्मृतेश्च ।

नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनानां **त्ववान्तरफलं** पितृलोकसत्यलोकप्राप्तिः 'कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक' इत्यादिश्रुतेः।

साधनचतुष्टयम्

साधनानि नित्यानित्यवस्तुविवेकेहामुत्रार्थफलभोगविरागशमादि-षट्कसम्पत्तिमुमुक्षुत्वानि।

नित्यानित्यवस्तुविवेकः

नित्यानित्यवस्तुविवेकस्तावद् ब्रह्मैव नित्यं वस्तु. ततोऽन्यदखिलमनित्यमिति विवेचनम्।

इहामुत्रार्थफलभोगविरागः

ऐहिकानां स्रक्चन्दनवनितादिविषयभोगानां कर्मजन्यतयाऽनित्यत्ववदामुष्मिकाणामप्यमृतादिविषयभोगानामनित्यतया तेभ्यो नितरां विरतिरिहामुत्रार्थफलभोगविरागः।

शमादिषट्कसम्पत्तयः

शमादयस्तु शमदमोपरतितितिक्षासमाधानश्रद्धाख्याः ।

शमः - शमस्तावच्छ्रवणादिव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनसो निग्रहः ।

दमः - दमो बाह्येन्द्रियाणां तद्व्यतिरिक्तविषयेभ्यो निवर्तनम् ।

उपरतिः- निवर्तितानामेतेषां तद्व्यतिरिक्तविषयेभ्य उपरमणमुपरतिरथवा विहितानां कर्मणां विधिना परित्यागः।

तितिक्षा - तितिक्षा शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता ।

समाधानम् - निगृहीतस्य मनसः श्रवणादौ तदनुगुणविषये च समाधिः समाधानम् ।

श्रद्धा - गुरूपदिष्टवेदान्तवाक्येषु विश्वासः श्रद्धा ।

मुमुक्षुत्वम्

मुमुक्षुत्वं मोक्षेच्छा ।

अध्यारोपः

असर्पभूतायां रज्जौ सर्पारोपवद्वस्तुन्यवस्त्वारोपोऽध्यारोपः ।

वस्तु

वस्तु सच्चिदानन्दानन्ताद्वयं ब्रह्म।

अवस्तु

अज्ञानादिसकलजडसमूहोऽवस्तु।

ECONTENT DEVELOPED BY DR. DAYANANDA PANGRAHI

अज्ञानम्

अज्ञानं तु सदसद्भ्यामनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं ज्ञानविरोधि भावरूपं यत्किञ्चिदिति वदन्त्यहमज्ञ इत्याद्यनुभवात् 'देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' इत्यादिश्रुतेश्च ।

अज्ञानभेद:

अज्ञानं समष्टिव्यष्ट्यभिप्रायेणैकमनेकमिति च व्यवह्रियते।

समष्ट्यज्ञानम्

यथा वृक्षाणां समष्ट्यभिप्रायेण वनमित्येकत्वव्यपदेशो, यथा वा जलानां समष्ट्यभिप्रायेण जलाशय इति, तथा नानात्वेन प्रतिभासमानानां जीवगताज्ञानानां समष्ट्यभिप्रायेण तदेकत्वव्यपदेशो 'ऽजामेकाम्' इत्यादिश्रुते: ।इयं समष्टिरुत्कृष्टोपाधितया विशुद्धसत्त्वप्रधाना।

व्यष्ट्यज्ञानम्

यथा वनस्य व्यष्ट्यभिप्रायेण वृक्षा इत्यनेकत्वव्यपदेशो यथा वा जलाशयस्य व्यष्ट्यभिप्रायेण जलानीति तथाज्ञानस्य व्यष्ट्यभिप्रायेण तदनेकत्वव्यपदेश 'इन्द्रो मायाभि: पुरुरूप ईयत' इत्यादिश्रुते:। अत्र व्यस्तसमस्तव्यापित्वेन व्यष्टिसमष्टिताव्यपदेश: । इयं व्यष्टिर्निकृष्टोपाधितया मलिनसत्त्वप्रधाना ।

अज्ञानस्य शक्ति:

अज्ञानस्य आवरणविक्षेपनामकमस्ति शक्तिद्वयम्।

आवरणशक्ति:

आवरणशक्तिस्तावदल्पोऽपि मेघोऽनेकयोजनायतमादित्यमण्डल-मवलोकयितृनयनपथपिधायकतया यथाच्छादयतीव तथाज्ञानं परिच्छिन्नमप्यात्मानमपरिच्छिन्नमसंसारिणमवलोकयितृबुद्धिपिधायकतयाच्छादयतीव तादृशं सामर्थ्यम् । तदुक्तम् –

'घनच्छन्नदृष्टिर्घनच्छन्नमर्कं यथा मन्यते निष्प्रभं चातिमूढ: ।

तथा बद्धवद् भाति यो मूढदृष्टे: स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा' ।।

अनयैवावरणशक्त्यावच्छिन्नस्यात्मन: कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदु:ख-मोहात्मकतुच्छसंसारभावनापि सम्भाव्यते यथा स्वाज्ञानेनावृतायां रज्ज्वां सर्पत्वसम्भावना।

विक्षेपशक्ति:

विक्षेपशक्तिस्तु यथा रज्ज्वज्ञानं स्वावृतरज्जौ स्वशक्त्या सर्पादिकमुद्भावयत्येवमज्ञानमपि स्वावृतात्मनि विक्षेपशक्त्याकाशादिप्रपञ्चमुद्भावयति तादृशं सामर्थ्यम् । तदुक्तम् –

'विक्षेपशक्तिर्लिङ्गादि ब्रह्माण्डान्तं जगत्सृजेद्' इति।

तुरीयं चैतन्यम्

अज्ञानतदुपहितचैतन्ययोराधारभूतं यदनुपहितं चैतन्यं तत्तुरीयमित्युच्यते शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यत इत्यादिश्रुते: । इदमेव तुरीयं शुद्धचैतन्यमज्ञानादितदुपहितचैतन्याभ्यां तप्ताय:पिण्डवदविविक्तं सन्महावाक्यस्य वाच्यं विविक्तं सल्लक्ष्यमिति चोच्यते ।

E-CONTENT DEVELOPED BY DR. DAYANANDA PANIGRAHI

प्रपञ्चस्य निमित्तकारणमुपादानकारणञ्च

शक्तिद्वयवदज्ञानोपहितं चैतन्यं स्वप्रधानतया निमित्तं स्वोपाधिप्रधानतयोपादानं च भवति। यथा लूता तन्तुकार्यं प्रति स्वप्रधानतया निमित्तं स्वशरीरप्रधानतयोपादानं च भवति।

सृष्टिक्रमः

तमःप्रधानविक्षेपशक्तिमदज्ञानोपहितचैतन्यादाकाश आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवी चोत्पद्यते 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत' इत्यादिश्रुतेः । तेषु जाड्याधिक्यप्रदर्शनात्तमःप्राधान्यं तत्कारणस्य । तदानीं सत्त्वरजस्तमांसि कारणगुणप्रक्रमेण तेष्वाकाशादिषूत्पद्यन्ते । एतान्येव सूक्ष्मभूतानि तन्मात्राण्यपञ्चीकृतानि चोच्यन्ते । एतेभ्यः सूक्ष्मशरीराणि स्थूलभूतानि चोत्पद्यन्ते।

लिङ्गशरीरम्

सूक्ष्मशरीराणि सप्तदशावयवानि लिङ्गशरीराणि।पुनः विज्ञानमय-मनोमय-प्राणमयकोशत्रयं मिलितं सूक्ष्मशरीरमित्युच्यते।

सप्तदश -अवयवाः

अवयवास्तु ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं बुद्धिमनसी कर्मेन्द्रियपञ्चकं वायुपञ्चकं चेति ।

ज्ञानेन्द्रियाणि

ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणाख्यानि । एतान्याकाशादीनां सात्त्विकांशेभ्यो व्यस्तेभ्यः पृथक् पृथक् क्रमेणोत्पद्यन्ते ।

बुद्धिः

बुद्धिर्नाम निश्चयात्मिकान्तःकरणवृत्तिः ।अस्याः चित्तेऽन्तर्भावः। एतत्पुनराकाशादिगतसात्त्विकांशेभ्यो मिलितेभ्य उत्पद्यते ।

मनः

मनो नाम सङ्कल्पविकल्पात्मिकान्तःकरणवृत्तिः । अस्याहङ्कारे अन्तर्भावः । एतत्पुनराकाशादिगतसात्त्विकांशेभ्यो मिलितेभ्य उत्पद्यते।

विज्ञानमयकोशः

बुद्धिर्ज्ञानेन्द्रियैः सहिता विज्ञानमयकोशो भवति ।विज्ञानमयो ज्ञानशक्तिमान् कर्तृरूपः। अयं कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखित्वदुःखित्वाद्यभिमानत्वेनेहलोकपरलोकगामी व्यावहारिको जीव इत्युच्यते ।

मनोमयकोशः

मनस्तु ज्ञानेन्द्रियैः सहितं सन्मनोमयकोशो भवति । मनोमय इच्छाशक्तिमान् करणरूपः।

कर्मेन्द्रियाणि

कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि । एतानि पुनराकाशादीनां रजोंऽशेभ्यो व्यस्तेभ्यः पृथक् पृथक् क्रमेणोत्पद्यन्ते ।

E-CONTENT DEVELOPED BY DR. DAYANANDA PANIGRAHI

वायव:

वायव: प्राणापानव्यानोदानसमाना: । एतत्प्राणादिपञ्चकमाकाशादिगतरजोंऽशेभ्यो मिलितेभ्य उत्पद्यते ।

प्राणो नाम प्राग्गमनवान्नासाग्रस्थानवर्ती ।

अपानो नामावाग्गमनवान्पाय्वादिस्थानवर्ती ।

व्यानो नाम विष्वग्गमनवानखिलशरीरवर्ती ।

उदानो नाम कण्ठस्थानीय ऊर्ध्वगमनवानुत्क्रमणवायु: ।

समानो नाम शरीरमध्यगताशितपीतान्नादि समीकरणकर: ।

केचित्तु नागकुर्मकृकलदेवदत्तधनञ्जयाख्या: पञ्चान्ये वायव: सन्तीति वदन्ति ।

नाग उद्गिरणकर: ।

कुर्म उन्मीलनकर: ।

कृकल: क्षुत्कर: ।

देवदत्तो जृम्भणकर: ।

धनञ्जय: पोषणकर: ।

एतेषां प्राणादिष्वन्तर्भावात्प्राणादय: पञ्चैवेति केचित् ।

प्राणमयकोश:

प्राणादिपञ्चकं कर्मेन्द्रियै: सहितं सत्प्राणमयकोशो भवति । प्राणमय: क्रियाशक्तिमान् कार्यरूप: ।

पञ्चीकरणम्

स्थूलभूतानि तु पञ्चीकृतानि । पञ्चीकरणं त्वाकाशादिपञ्चस्वेकैकं द्विधा समं विभज्य तेषु दशसु भागेषु प्राथमिकान्पञ्चभागान्प्रत्येकं चतुर्धा समं विभज्य तेषां चतुर्णां भागानां स्वस्वद्वितीयार्धभागपरित्यागेन भागान्तरेषु संयोजनम् । तदुक्तम् –

'द्विधा विहाय चेकैकं चतुर्धा प्रथमं पुन: ।

स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात्पञ्च पञ्च ते' ।। इति । (पं०द० १-२७)

पञ्चीकरणस्य प्रमाणम् -

अस्याप्रामाण्यं नाशङ्कनीयं त्रिवृत्करणश्रुते: पञ्चीकरणस्याप्युपलक्षणत्वात् । पञ्चानां पञ्चात्मकत्वे समानेऽपि तेषु च 'वैशेष्यात्तद्वादस्तद्वाद' इति न्यायेनाकाशादिव्यपदेश: संभवति। तदानीमाकाशे शब्दोऽभिव्यज्यते, वायौ शब्दस्पर्शाविग्नौ शब्दस्पर्शरूपाण्यप्सु शब्दस्पर्शरूपरसा:, पृथिव्यां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्च ।

चतुर्दशभुवनानि

सप्त ऊर्ध्वलोका: यथा - भूर्भुव: स्वमहर्जनस्तप:सत्यमित्येतन्नामका:।

सप्त ऊर्ध्वलोका: -अतलवितल-सुतलरसातलतलातलमहातलपातालनामकाधोऽधो विद्यमाना: लोका:।

E-CONTENT DEVELOPED BY DR. DAYANANDA PANIGRAHI

स्थूलशरीराणि

चतुर्विधशरीराणि तु जरायुजाण्डजोद्भिज्जस्वेदजाख्यानि।

जरायुजानि जरायुभ्यो जातानि मनुष्यपश्वादीनि।

अण्डजानि अण्डेभ्यो जातानि पक्षिपन्नगादीनि ।

उद्भिज्जानि भूमिमुद्भिद्य जातानि कक्षवृक्षादीनि ।

स्वेदजानि स्वेदेभ्यो जातानि यूकमशकादीनि ।।२०।।

अपवादः

अपवादो नाम रज्जुविवर्तस्य सर्पस्य रज्जुमात्रत्ववद्वस्तुविवर्तस्यावस्तुनोऽज्ञानादेः प्रपञ्चस्य वस्तुमात्रत्वम् । तदुक्तम् –

'सतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विकार इत्युदीरितः ।

अतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विवर्त इत्युदीरितः' इति ।।

विवर्तः

अतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विवर्त इत्युदीरितः।

तत् पदम्

अज्ञानादिसमष्टिरेतदुपहितं सर्वज्ञत्वादिविशिष्टं चैतन्यमेतदनुपहितं चैतत् त्रयं तप्तायःपिण्डवदेकत्वेनावभासमानं तत्पदवाच्यार्थो भवति । एतदुपाध्युपहिताधारभूतमनुपहितं चैतन्यं तत्पदलक्ष्यार्थो भवति ।

त्वं पदम्

अज्ञानादिव्यष्टिरेतदुपहिताल्पज्ञत्वादि-विशिष्टचैतन्यमेतदनुपहितं चैतत् त्रयं तप्तायःपिण्डवदेकत्वेनावभासमानं त्वम्पदवाच्यार्थो भवति । एतदुपाध्युपहिताधारभूतमनुपहितं प्रत्यगानन्दं तुरीयं चैतन्यं त्वम्पदलक्ष्यार्थो भवति ।।२६।।

सम्बन्धत्रयम्

सम्बन्धत्रयं नाम पदयोः सामानाधिकरण्यं पदार्थयोः विशेषणविशेष्यभावः प्रत्यगात्मलक्षणयोर्लक्ष्यलक्षणभावश्चेति। तदुक्तम् –

सामानाधिकरण्यं च विशेषणविशेष्यता ।

लक्ष्यलक्षणसम्बन्धः पदार्थप्रत्यगात्मनाम् ।। इति ।

सामानाधिकरण्यसम्बन्धः

सामानाधिकरण्यसम्बन्धस्तावद्यथा सोऽयं देवदत्त इत्यस्मिन्वाक्ये तत्कालविशिष्टदेवदत्तवाचक-सशब्दस्यैतत्कालविशिष्टदेवदत्तवाचकायं शब्दस्य चैकस्मिन्पिण्डे तात्पर्यसम्बन्धः । तथा च तत्त्वमसीतिवाक्येऽपि परोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यवाचकतत्पदस्यापरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यवाचकत्वम्पदस्य चैकस्मिंश्चैतन्ये तात्पर्यसम्बन्धः ।

विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धः

विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धस्तु यथा तत्रैव वाक्ये सशब्दार्थतत्कालविशिष्टदेवदत्तस्यायं

E-CONTENT DEVELOPED BY DR. DAYANANDA PANIGRAHI

शब्दार्थैतत्कालविशिष्टदेवदत्तस्य चान्योन्यभेदव्यावर्तकतया विशेषणविशेष्यभावः । तथात्रापि वाक्ये तत्पदार्थ परोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यस्य त्वम्पदार्थपरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यस्य चान्योन्यभेदव्यावर्तकतया विशेषणविशेष्यभावः।

लक्ष्यलक्षणसम्बन्धः

लक्ष्यलक्षणसम्बन्धस्तु यथा तत्रैव वाक्ये सशब्दायंशब्दयोस्तदर्थयोर्वा विरुद्धतत्कालैतत्कालविशिष्टत्वपरित्यागेनाविरुद्धदेवदत्तेन सह लक्ष्यलक्षणभावः ।

अखण्डार्थवाक्यम्

'संसर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थो नात्र सम्मतः ।

अखण्डैकरसत्वेन वाक्यार्थो विदुषां मतः' इति ।।२८।।

जहल्लक्षणा

वाच्यार्थं परित्यज्य तत्सम्बन्धिनि यत्र लक्षणा भवति सा जहल्लक्षणा। यथा- गङ्गायां घोषः।

अजहल्लक्षणा

वाच्यार्थमपरित्यज्य तदाश्रयादिषु लक्षणा अजहल्लक्षणा भवति। अत्र शोणो धावतीतिवाक्यवदजहल्लक्षणा।

जहदजहल्लक्षणा

वाक्यस्य विरुद्धांशं परित्यज्य केवलमविरुद्धांशस्य ग्रहणे जहदजहल्लक्षणा भवति। अस्या अन्य नाम भागत्यागलक्षणापि। यथा - सोऽयं देवदत्त इति वाक्यं तदर्थो वा तत्कालैतत्कालविशिष्टदेवदत्तलक्षणस्य वाक्यार्थस्यांशे विरोधाद्विरुद्धतत्कालैतत्कालविशिष्टत्वांशं परित्यज्याविरुद्धं देवदत्तांशमात्रं लक्षयति तथा तत्त्वमसीतिवाक्यं तदर्थो वा परोक्षत्वात्परोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यैकत्वलक्षणस्य वाक्यार्थस्यांशे विरोधाद्विरुद्धपरोक्षापरोक्षत्वादिविशिष्टत्वांशं परित्यज्याविरुद्धमखण्डचैतन्यमात्रं लक्षयतीति ।

अनुभववाक्यार्थः

अहं ब्रह्मास्मीत्यनुभववाक्यम्।

श्रवणम्

श्रवणं नाम षड्विधलिङ्गैरशेषवेदान्तानामद्वितीये वस्तुनि तात्पर्यावधारणम् ।

लिङ्गानि

लिङ्गानि तूपक्रमोपसंहाराभ्यासापूर्वताफलार्थवादोपपत्त्याख्यानि ।

उपक्रमोपसंहारौ

तत्र प्रकरणप्रतिपाद्यस्यार्थस्य तदाद्यन्तयोरुपपादन**म् उपक्रमोपसंहारौ** । यथा छान्दोग्ये षष्ठाध्याये प्रकरणप्रतिपाद्यस्याद्वितीयवस्तुन 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादौ 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' इत्यन्ते च प्रतिपादनम् ।

अभ्यासः

प्रकरणप्रतिपाद्यस्य वस्तुनस्तन्मध्ये पौनःपुन्येन प्रतिपादन**म् अभ्यासः**। यथा तत्रैवाद्वितीयवस्तुनि मध्ये तत्त्वमसीति नवकृत्वः प्रतिपादनम् ।

E-CONTENT DEVELOPED BY DR. DAYANANDA PANIGRAHI

अपूर्वता

प्रकरणप्रतिपाद्यस्याद्वितीयवस्तुनः प्रमाणान्तराविषयीकरणम् **अपूर्वता**। यथा तत्रैवाद्वितीयवस्तुनो मानान्तराविषयीकरणम् ।

फलं

फलं तु प्रकरणप्रतिपाद्यस्यात्मज्ञानस्य तदनुष्ठानस्य वा तत्र तत्र श्रूयमाणं प्रयोजनम्। यथा तत्र 'आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य' इत्यद्वितीयवस्तुज्ञानस्य तत्प्राप्तिः प्रयोजनं श्रूयते।

अर्थवादः

प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशंसनम् **अर्थवादः** । यथा तत्रैव 'उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्' इत्यद्वितीयवस्तुप्रशंशनम् ।

उपपत्तिः

प्रकरणप्रतिपाद्यार्थसाधने तत्र तत्र श्रूयमाणा युक्तिः **उपपत्तिः**। यथा तत्र 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इत्यादावद्वितीयवस्तुसाधने विकारस्य वाचारम्भणमात्रत्वे युक्तिः श्रूयते।

मननम्

मननं तु श्रुतस्याद्वितीयवस्तुनो वेदान्तानुगुणयुक्तिभिरनवरतमनुचिन्तनम् ।

निदिध्यासनम्

विजातीयदेहादिप्रत्ययरहिताद्वितीयवस्तुसजातीयप्रत्ययप्रवाहो निदिध्यासनम् ।

समाधिः

समाधिर्द्विविधः सविकल्पको निर्विकल्पकश्चेति।

सविकल्पको नाम ज्ञातृज्ञानादिविकल्पलयानपेक्षयाद्वितीयवस्तुनि तदाकाराकारितायाश्चित्तवृत्तेरवस्थानम्। तदुक्तम्–

'दृशिस्वरूपं गगनोपमं परं सकृद्विभातं त्वजमेकमक्षरम् ।

अलेपकं सर्वगतं यदद्वयं तदेव चाहं सततं विमुक्तमोम्' इति ।।

निर्विकल्पकस्तु ज्ञातृज्ञानादिविकल्पलयापेक्षयाद्वितीयवस्तुनि तदाकारकारितायाश्चित्तवृत्तेरतितरामेकीभावेन अवस्थानम् ।

समाधिसाधनानि/अष्टाङ्गानि

समाधेः अङ्गानि अष्टौ भवन्ति। यथा - यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयः।

यमः

'अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः' ।

नियमः

'शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः' ।

E-CONTENT DEVELOPED BY DR. DAYANANDA PANIGRAHI

आसनम्

'करचरणादिसंस्थानविशेषलक्षणानि पद्मस्वस्तिकादीन्यासनानि' ।

प्राणायाम:

'रेचकपूरककुम्भकलक्षणा: प्राणनिग्रहोपाया: प्राणायाम:' ।

प्रत्याहार:

'इन्द्रियाणां स्वस्वविषयेभ्य: प्रत्याहरणं प्रत्याहार:' ।

धारणा

'अद्वितीयवस्तुन्यन्तरिन्द्रियधारणं धारणा' ।

ध्यानम्

'तत्राद्वितीयवस्तुनि विच्छिद्य विच्छिद्यान्तरिन्द्रियवृत्तिप्रवाहो ध्यानम्'।

समाधि:

'समाधिस्तूक्त: सविकल्पक एव' ।।३५।।

विघ्नचतुष्टयम्

निर्विकल्पकस्य लयविक्षेपकषायरसास्वाद-लक्षणाश्चत्वारो विघ्ना: सम्भवन्ति ।

लय:

लयस्तावदखण्डवस्त्वनवलम्बनेन चित्तवृत्तेर्निद्रा ।

विक्षेप:

अखण्डवस्त्वनवलम्बनेन चित्तवृत्तेरन्यावलम्बनं **विक्षेप:** ।

कषाय:

लयविक्षेपाभावेऽपि चित्तवृत्ते रागादिवासनया स्तब्धीभावादखण्डवस्त्वनवलम्बनं **कषाय:**।

रसास्वाद;

अखण्डवस्त्वनवलम्बनेनापि चित्तवृत्ते: सविकल्पकानन्दास्वादनं **रसास्वाद:**। समाध्यारम्भसमये सविकल्पकानन्दास्वादनं वा।

निर्विकल्पकसमाधि:

लयादिविघ्नचतुष्टयेन विरहितं चित्तं निर्वातदीपवदचलं सदखण्डचैतन्यमात्रमवतिष्ठते यदा, तदा निर्विकल्पक: समाधिरित्युच्यते। तदुक्तम् –

'लये सम्बोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं शमयेत्पुन: ।सकषायं विजानीयाच्छमप्राप्तं न चालयेत् ।।

न स्वादयेद्रसं तत्र नि:सङ्ग: प्रज्ञया भवेत्' इति ।'यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता' इति च ।

ECONTENT DEVELOPED BY DR. DAYANANDA PANIGRAHI

जीवन्मुक्तः

जीवन्मुक्तो नाम स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मज्ञानेन तद्ज्ञानबाधनद्वारा स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मणि साक्षात्कृते अज्ञानतत्तत्कार्यसञ्चितकर्मसंशयविपर्ययादीनामपि बाधितत्वादखिलबाधरहितो ब्रह्मनिष्ठः। जीवन्मुक्तस्य कर्मफलबन्धो एव नास्तीति।

'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ।। इत्यादिश्रुतेः।

जीवन्मुक्तस्य कर्मफलम्

जीवन्मुक्तस्य शुभकर्माचरणमेवेति निरूपणम् - अस्य अज्ञानात्पूर्वं विद्यमानानामेवाहारविहारादीनामनुवृत्तिवच्छुभ-वासनानामेवानुवृत्तिर्भवति शुभाशुभयोरौदाशीन्यं वा । तदुक्तम्–

बुद्धाद्वैतसतत्त्वस्य यथेष्टाचरणं यदि ।

शुनां तत्त्वदृशां चैव को भेदोऽशुचिभक्षणे ।। इति ।।

❍❍❍❍❍

E-CONTENT DEVELOPED BY DR. DAYANANDA PANIGRAHI